
Милорад БЕЛИЋ

УЛОГА „КРУШИКА„ У СТВАРАЊУ ВОЈНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1944–1955)¹

У 1990. години југословенска војна индустрија навршила је 45. г. постојања. Једно од централних места у њеном стварању имао је „Крушик“, који у периоду 1944–1955. године представља главног снабдевача наших оружаних снага ратно-материјалним средствима. Овај чланак, највећим делом, написан је на основу рукописа и документа припремљених за штампање историје „Крушика“.²

Током II светског рата, Немци су плански уништили и опљачкали војну индустрију Југославије. Већ 28. априла 1941. године формиран је штаб за војну привреду у Србији (касније назван Војнопривредни штаб Југоистока) који је, поред других задатака, руководио преузимањем, реквизицијом и снабдевањем немачке ратне привреде важним сировинама и производним средствима.³ Посебна немачка организација водила је рачуна о демонтирању и прикупљању машина из југословенских предузећа и њиховом транспортовању за Немачку. У Југославији су постојале три групе специјалних јединица (Bergungstruppe 1, 2 i 3), чији је задатак био да прикупљају машине у одређена складишта (Sammellager), одакле су транспортоване за Немачку.⁴ Зна се, на пример, да су машине, на овај начин, опремане у сабирна складишта у Бечу, Јесеницама, Фројштату, Стразбуру и другим местима. Управо ова чињеница отежаваће њихово проналажење и допремање у матичне фабрике по завршетку рата. Уз пљачку машина, опреме и сировина, Немци су на принудан рад у разне творнице депортовали и велики број радника.

Какво је било стање капацитета за производњу наоружања и војне опреме (НВО) на делу ослобођене територије, најбоље се види из преписке Војноиндустријског одељења при МНО и Генералштаба ЈА, која је вођена априла 1945. Сви војнотехнички заводи (Крагујевац, Чачак, Сарајево, Славонски Брод, Обилићево и Ровњак крај Крушевца), као и фабрике оружја и муниције у Ужицу и Баричу, били су готово разрушени, а машине опљачка-

¹ Предузеће се од формирања 1939. године до 10. јула 1945. године звало „Вишград“ (Вишеградска индустрија Станковић а.д.) када преласком у надлежност Министарства народне одбране (МНО) добија назив „Војнотехнички завод Ваљево“. Под данашњим именом предузеће је регистровано 23. јануара 1948. године, мада се назив „Крушик“ у документима први пут сусреће августа 1947. године.

² Од штампања историје, тренутно, се одустало због недостатака финансијских средстава, а у њеном писању је учествовала група аутора и сарадника међу којима је и аутор овог чланка.

³ Н. Живковић, Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у II светском рату, Београд 1975, 57

⁴ Ј. Марјановић, Економска политика немачких нацистичких окупатора у Југославији 1941–45, ЈИ 4 (1963), 79.

не⁵. Сачувано је било око 2% укупних капацитета. Чињеница да рат није био завршен и да су оружје и муниција били неопходни јединицама НОВ (само за дневну потрошњу 50 дивизија требало је 25.000 мина 83 мм, 5000 мина 120 мм, а око 500.000 ручних дефанзивних бомби месечно⁶), приморала је Министарство индустрије да на седници од 22. марта 1945. одлучи да се „Вистад” преоријентише са мирнодопске на војну производњу и да се радници који немају довољно посла у Крагујевцу, расподеле у „Вистад” (и Раковицу)⁷. Према сачуваним документима, ваљевски „Вистад” је био „једино озбиљно предузеће, које се могло унапредити за фабрикацију минобацачких граната”. Његово брзо оспособљавање за производњу муниције и поправку оружја, дају му посебно место и значај у историји југословенске војне индустрије.

Неколико фактора је омогућило брзо оспособљавање фабрике, упркос чињеници да су Немци у току рата и из „Вистада” одвукли комплетну опрему за производњу пешадијске муниције. Опрема је пребачена у Земун, где је продата Хрватској Независној Држави (НДХ), да би је она у децембру 1944. године у целости отпремила у Немачку као помоћ. У току 1943. године из „Вистада” је одвучено 76 вагона машина.⁸ Ратна штета, према допису МНО, упућеност Репарационој комисије 28. августа 1946. године, износило је 206,4 милиона динара, док се у евидентном листу имовине „Вистада” наводи износ од 234,9 милиона динара.⁹ Ипак, сачувана су била постројења за израду каписли и упаљача, док је у „Баричу”, који је био у саставу акционарског друштва „Вистад”, остало неуништено око 30.000 упаљача за немачке мине 81 мм (користиће се, касније, за израду руских мина). Крајем јануара 1945. године из фабрике вагона „Крушевац” испоручене су „исковане кошуљице за 260.000 комада бомби за бацач кал. 46 мм.” Од објекта била су срушена само два магацина експлозивног материјала, док је на пиротехници само једна зграда била више оштећена. Током 1944. године предузеће је, с обзиром на околности у којима је радило, пословало доста солидно. За све радове утрошено је око 1,4 милиона радних часова, од чега за израду пољопривредних справа и домаће наруџбе око 333.000, а за немачке фирме око 181.000 радних часова. Остала сатница утрошена је за режијске и инвестиционе радове. Доста је било сачувано и разног материјала: мазива, уља, лакова, боје електроматеријала, текстилне робе, огрева... У инвентарном списку, који је 31. децембра 1944. године из „Вистада” упућен Државној управи народних добара (ДУНД), наводе се и разне машине алатљике, пољоприведне и машине за кожарску, пинтерску, и лимарску радионицу, рударски материјал (каписле, амонал, упаљачи), ловачки патрони итд. Сачувано је било и мноштво готових делова за аутомобиле и камионе, као и други полупроизводи, који су рађени за немачке фирме „Stager”, „Wof fenunion” и „Jungbunmlau”, као и за потребе војних пролазних јединица.¹⁰ Понешто од материјала, живу на пример, сакрили су радници пред сам крај рата. Од сачуваних уређаја највише је значај уређај за делаборацију мина. С обзиром да је из немачких магацина заплењено доста мина и

⁵ Војноисторијски институт, Архив НОР-а, К-25А, ф-11, 8. Архив оружаних снага (АОС), К-538, ф-2, 2/1.

⁶ Из реферата потпуковника Мила Љубичића о потребама ЈА, Архив НОР-а К-57, ф-2, 26.

⁷ Архив Југославије (АЈ), Ф-10, ф-1, дос. 3

⁸ Толико наводи О. Пезо у својој књизи „Војна индустрија Југославије”, Београд 1983, 14. Н. Живковић наводи да су у марту 1943. године довучена три вагона, а у другој половини исте године још 84 вагона, нов. дело, 287

⁹ АЈ, Ф-17, ф-96, дос. 10

¹⁰ По ослобођењу града у фабрици је затечено преко 1.600 готових и више од 65.000 разних недовршених делова за аутомобиле. Пронађено је и више од 10.000 недовршених тела упаљача и мноштво разног алата. АЈ, Ф-17 Ф-96, дос. 10.

авионских бомби, помоћу овог уређаја могао се користити њихов експлозив за служење мина домаће производње. Употребљив је остао и уређај за производњу амонала, неопходног у рударству. Много је значило и што је у „Вистаду” за време окупације и непосредно пред крај рата било релативно довољно радника. Томе је допринела и политика бившег власника инж. Николе Станковића, који је у интересу веће зараде, настојао да задржи радну снагу и спречи њено депортовање у Немачку.¹¹ Априла 1945. године предузеће је имало 1209 радника.

Све ове чињенице допринеле су да МНО предузме енергичне мере на оживљавању ратне индустрије и да припреми услове за производњу пешадијске и минобацачке муниције.¹² У допису који је МНО упутио војној мисији СССР-а, наведено је да се у „Вистаду” може у „најкраћем року приступним фабрикацији минобацача 50 мм, минобацачких граната 50 мм, 82 мм и 120 мм”. Предлаган је увоз комплетне пиротехнике и помоћних постројења. Опредељење да „Вистад” буде стожер око којег ће се организовати производња муниције „док не дођу нова средств”, прихватило је и Министарство индустрије ФНРЈ.

Паралелно са овим активностима обављене су и припреме у фабрици. Најпре је формиран Одбор радника ЈНОФ-а, октобра 1944. године, а нешто касније и Управни одбор, као административно-оперативно тело фабрике. Прва акција овог тела била је упућивање захтева војним властима ради демобилизације радника „Вистада”, који су, по ослобођењу Ваљева, приступили партизанским јединицама. Војне власти су удовољиле захтеву и тражени радници и намештеници (службеници), вратили су се у предузеће.¹³ Управа предузећа улагала је велике напоре у обезбеђивању неопходних сировина и материјала (барута, балистима допунска пуњења, тротил, месинг, лим). Недостајала су транспортна средства, а недовољно је било снабдевање енергијом. Помоћ фабрици пружао је и Окружни народни одбор, испоручивши јој, у неколико наврата, нафту, бензин, дрвну грађу и сл. Маја 1945. године из Румуније је приспело 120 кг. живе. Ове активности допринеле су да већ почетком 1945. године, уз присуство тројице руских официра, у предузећу буду извршена испитивања мина 82 мм. Било је предвиђено да се за прва три месеца произведе 100.000 ових мина, а припремана је и производња мина 120. Радило се у крајње импровизованим и неодговарајућим условима. Фулминат је сушен, на пример, у просторијама у којима се ложило, а многе операције обављане ручно. Упркос томе, до априла 1945. године „Вистад” је испоручио армији око 200.000 ручних бомби, а отпочео је и са производњом свих врста каписли и упаљача. Уз то, извршена је поправка већег броја пушака, пушкомитраљеза, аутомата и бацача. Највећа количина бомби испоручена је у априлу и мају 1945. године. Дневни

¹¹ Одлуком Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, бивши власници „Вистада”, А. Д. Никола Станковић и Влада Савчић, проглашени су ратним злочинцима. Пресудом Окружног суда у Ваљеву Станковић је 1946., због сарадње са окупатором (израда муниције и друге опреме за Немце, а од 1944. и за Љотићевце и Четнике; продаја 2.000, а потом још 3.100 акција немачкој фирми *Waffen Union Skoda*), у одсуству, осуђен на 10, а Савчић на 6 година затвора. Уз то, обојица су осуђена на принудан рад, кофискацију имовине, губитак грађанских и политичких права.

¹² Сачувани су захтеви упућени војним властима, али су спискови изгубљени. Претпоставља се да је враћено око 60 радника, Архив НОР-а, К-188, Ф-1, 16, АЈ, Ф-17, ф-124. „Вистад” је одлуком Повереништва за трговину и индустрију 27. децембра 1944. године стављен под надлештво ДУНД-а, а одлуком председништва Министарског савета и наређењем Министарства индустрије ДФЈ од 5. јануара 1945. године, предат на управу и контролу МНО, Одељењу за војну индустрију АЈ, Ф-17, ф-96, дос. 10.

¹³ Архив НОР-а, К-25А, ф-11, 5

капацитет предузећа порастао је на око 5.000 бомби, а уз потребан број радника, многло се произвести чак 25.000 комада.¹⁴ У условима неразвијене материјално-техничке основе друштва и неповољне квалификационе структуре, добровољни рад имао је изузетан значај за оживљавање производње. Политички и радно мобилне масе решавале су и задатке за које није изгледало да их је могуће решити сопственим стручним кадром и расположивим средствима. Мобилност маса произилазила је из револуционарног заноса, који се пренео из тек завршеног рата, привржености политици КПЈ и из уверења да се гради праведнији систем. У периоду обнове забележено је више од 4.000 ударништава, а доста радника проглашавано је ударницима и по двадесетак пута.¹⁵

Самопрегор и велики елан радника нису били довољни за успешно пословање предузећа, с обзиром на недостатак машина, сировина, алата и радне снаге. Посебно се осећао недостатак стручних кадрова, због чега се предузеће окреће школовању кадрова у сопственим школама. Најпре је отворен Раднички техникум, а потом Војноиндустријска и Мајсторска школа. Кроз разне пригодне курсеве прва знања стекли су многи пиротехничари, ложачи котлова, галванизери, техничари, контролори, конструктори... Са овим кадром предузеће ће остваривати планске задатке за високим постотком у периоду Првог петогодишњег плана (1947–1951). Један од начина за попуњавање оскудног машинског парка био је у инсталирању машина и опреме добијених репарацијом. Међутим, повраћај је ишао споро, а добијене машине биле су оштећене, некомплетне и без потребне техничке документације. Фирме у које су машине биле довучене, прикривале су њихово порекло, или су одуговлачиле монтажу и испоруку. Наши представници у репарационим комисијама нису наилазили на сарадњу и разумевање савезника, који су и сами доста тога донели.¹⁶ Бројни захтеви упућени из „Вистада”, добијени су, а совјетске власти испоручиле су ВТЗ–у 90 машина тек после интервенције југословенске амбасаде у Москви. Део враћених машина централном расподелом упућен је у друге југословенске фабрике, на пример, јесеничку „Жељезару”.¹⁷ Од 1949. године само у индустрију муниције уграђено је било 1.597 машина, али је фабрикама минобачких мина и ручних бомби (у међувремену, оспособљена је била и фабрика у Сарајеву, са одељком у С. Броду) недостајало је 130 машина. Војнотехничком заводу требало је набавити још 102 машине у вредности око 28,6 милиона динара. Ипак, постепено је прошириван асортиман, а домаћи стручњаци разрешавали су бројне техничко-технолошке проблеме. Изграђени су и неопходни објекти, а у производњи се започиње са применом првих хигијенско-техничких мера (заштитна одећа, заштитни штитови). Од организованости и припремљености ВТЗ–а умногоме је зависила реализација Петогодишњег плана војне индустрије (начелно утврђен октобра 1947. године, а усвојен марта 1948.), тим пре што „ниједна фабрика није комплетирана”. Годишњи план је појединим артиклима представљао је скоро цео годишњи план војне индустрије: мина 82 мм, ручна бомба, каписле, упаљачи). До 1951. године предузеће је требало да произведе преко 1,2 милиона мина 82 мм, више од 500.000 мина 120 мм и противтенковских мина, преко 1,4 милиона ручних дефанзивних бомби, око 9 милиона ловачких каписли, више од 100 милиона рударских каписли и преко милион различитих типова упаљача.

¹⁴ Архив НОР-а, К-57, ф-2, 26.

¹⁵ Серија чланака на ову тему објављена је у листу „Крушик” у периоду 1984–1986. године. Библиографија свих радова објављених у овом, као и у периоду до 1989. године, објављена је у броју 257 од 17. марта 1989.

¹⁶ Највећи део машина налазио се у совјетској окупационој зони, али још 1945/46. године. Руси су скоро све одвукли у своје фабрике. АЈ, Ф-17, ф-11.

¹⁷ АЈ, Ф-54, ф-241.

У 1947. години произведено је 60.000 мина 82 мм, 50.000 ручних бомби, 283.5000 упаљача, око 4 милиона муницијалних каписли.¹⁸ Развијен је такмичарски дух код радника, који је посебно долазио до изражаја уочи пригодних датума (празници, јубилеји). После Резолуције ИБ извршена је корекција Петогодишњег плана, а обавезе „Крушика” су повећане, тако да је муницијом снабдевао Армију са скоро 90% њених укупних потреба. Успешност предузећа умањили су поједини технолошки недостаци па је са више од 100%, са колико је план испуњен у 1948. години, проценат опао на 79% годишњег плана. Уз раније наведене проблеме, подбачају плана допринели су и организационе слабости, пропусти у руковођењу, флукуација радне снаге и сл. У току 1949. године потребе Армије биле су за пет милиона мина 82 мм годишње. С обзиром да је у „Крушику” на овом артиклу план остварен са свега 52%, то су му обавезе у наредној години биле знатно увећане. Подбачај је остварен и на другим артиклима: од планираних 400.000 бомби, урађено је само 140.000, од 150.000 противтенковских мина, урађено је 110.000 итд. Ипак, у овом периоду „Крушик” има велику улогу у подизању нових фабрика. За новосаграђену фабрику у Бугојну, постројења су обезбеђена из „Крушикове” упаљачнице и из чачанске „Слободе”. У 1950. години Централна управа војне индустрије посветила је „Крушику” знатно већу пажњу, посебно на сређивању пиротехнике.¹⁹ Предузете мере резултирале су остварењем плана са 103%. На производњи појединих артикала (мина за ручни реактивни бацач) усавршене су поједине операције и побољшан квалитет. План је једино подбачен на производњи авиобомбе (49,7%) због застоја изазваног недостатком одговарајуће радионице. Освојена је производња нових типова упаљача, а „Крушикови” стручњаци дали су велики допринос изградњи фабрике пушчане муниције у Коњицу. Ниво извршења плана из 1950. задржан је и у наредној години, уз побољшање процента извршења у асортиману. У годишњем извештају Централне управе војне индустрије каже се да је „Крушик” од свих предузећа војне индустрије „направио највећи корак”.²⁰ Уз организационо сређивање и квалитетнију припрему производње ефикасније је вођена борба за економичност (снижена је цена појединих производа и скраћено време њихове израде). „Крушик” и даље помаже рад нових војних фабрика па, поред машина, шаље и своје стручне кадрове у фабрике „Славко Родић”, „Победу” (Горажде) и „Игман” (Коњиц).

Допринос „Крушика” опремању наших оружаних снага ратно-материјалним средствима у периоду 1947–51 био је велики. Годишња реализација планова била је изнад процента извршења плана на нивоу војне индустрије. Уз испоруку муниције освојена је и производња савременијих артикала, а стечено знање и искуство биће пресудни у периоду преоријентације производње 1953–1955. године. Доста је урађено и на пољу капиталне градње и заштити радничког стандарда (објекти у Словцу и Б. Водама, нова ковачница, хемијска лабораторија, котлара, администрација алатнице, ливнице; прва радничка стамбена колонија, одмаралиште на Дивчибарама.)

После 1951. године осећа се опадање упослености, јер су изградњом других војних фабрика задовољене потребе Армије, а ускоро и потребе резерви. Недостатак посла делом је ублажен обавезама предузећа на реализацији тзв. „off-chort”, који је југословенска влада склопила са западним земљама. Главни артикли по овом уговору били су разни типови упаљача.

¹⁸ АОЦ, К-286, ф-217/5

¹⁹ У 1950. години у две експлозије на пиротехници погинуло је 11 радника: у првој 22. августа – 3, а у другој 6. децембра – 8 радника. Архив „Крушика” (у сређивању)

²⁰ АОЦ, АБ-3252, ф-5, дос. 18

Опадање производње иије се много одразило на производњу иницијалних елемената пошто се израда артикала за цивилно тржиште (који се у предузећу раде од његовог оснивања, с тим што је војна производња имала приоритет све до 1955. године) одвијала на истим капацитетима и са истом технологијом. Код осталих производа било је доста проблема, јер се производна опрема веома тешко могла прилагодити рентабилној тржишној производњи. Због тога је од 63 артикла, колико је рађено 1952. године, производња смањила на 41 артикал.

Једно од решења изласка из кризе било је у освајању нових програма и продору на ино-тржиште. Отпочела је производња мина 81 мм, разних типова упаљача (инжењеријски, за напалм и рикошет бомбе), делова за морску мину, нових типова каписли. „Крушикови” конструктори освојили су производњу чланка реденика 12,7 мм, који је једна швајцарска фирма радила 8 месеци, упркос чињеници да је имала могућност увида у америчке алате и документацију. Реализован је и први извозни посао у вредности од око 95 милиона динара. (У Бурму је извезено 12.000 мина за ручни бацач, 2.000 мина 82 мм, 200 школских мина и нешто противтенковских мина). Већ 1954. године извоз мина 120 мм попео се на 25.000, а отпочео је и извоз каписли. Расла је и производња за цивилно тржиште. Док је 1952. године од продаје војних производа реализован приход од 6,4 милијарде, 1954. године тај износ је опао на 5,6 милијарди. Неупосленост је узроковала и отпуштање радне снаге, што ће предузеће пратити све до 1959. године. Пораст извоза, посебно војних артикала, ублажаваће последице неупослености и подбачаја физичког обима производње (вредност оствареног извоза 1955. године износила је 490 милиона динара да би већ следеће године достигла рекордних 2,8 милијарде). Девизни прилив омогућиће заједници увоз неопходне опреме за индустријализацију земље, допринеће побољшању платног биланса и повећати учешће Југославије у међународној размени.

Значај који је „Вистад” (касније ВТЗ и „Крушик”) имао у стварању војне индустрије Југославије, у периоду 1944–1955, несумњиво је велики. Захваљујући низу околности, пре свега чињеници да су добар део машина, опреме и сировина остали сачувани од разарања и пљачкања за време окупације, отпочела је производња муниције још док рат није био завршен. Уз то, присутност неопходног броја радне снаге, поготову мајсторског кадра, и очуваност највитаљнијих објеката, допринели су да „Вистад” постане спонзор војне индустрије.

Summary

„VISTAD” IN THE CREATION OF THE YUGOSLAV MILITARY INDUSTRY

The enterprise „Krušik” (former „Vistad” and VTZ) played a great role in the creation of the Yugoslav post-war military industry. With the help of the preservation of the facilities, machines, necessary tools and materials, as well as the relatively sufficient number of workers, the production of grenades, hand and airplane bombs started in the enterprise in October 1944. The enterprise was particularly important in the period of the first five-year plan 1947–1951 when it satisfied the Army needs by 90%. „Krušik” also played an important role in building new military factories (financial, material and personnel help).